

XVIII. Yüzyıl İstanbul’nda Fiziki Çevre, Meydan Çeşmeleri ve Çeşme Meydanlarının Etrafında Oluşan İstanbul Meydanları

Esmâ İğüs

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

XVIII. Yüzyıl İstanbul’unda Fiziksel Çevrenin Değişimi

İstanbul’un geleneksel yerleşme düzeni ile fiziksel çevresinin değişmesi, XVIII. yüzyılda Sultan III. Ahmed ve maiyetinin Edirne Sarayı’ndan İstanbul’a taşınmasıyla başlamış¹, XIX. yüzyıl boyunca da geçmiş yüzyıllara göre daha profesyonel müdahalelerle de sürmüştür.

.....

1 Sultan II. Mustafa’nın hocası Feyzullah Efendi’yi Erzurum’dan getirterek Şeyhülislamlık rütbesine terfi ettirmesi sonucu tarihte Edirne Vak’ası olarak anılan isyan vuku bulmuş ve II. Mustafa tahtan indirilerek yerine Edirne’de tahta III. Ahmed geçirilmiştir. Olay sonrası III. Ahmed ve maiyeti Edirne’den İstanbul’a taşınmış ve bu olaydan sonra tarihsel süreçte İstanbul merkez padişahların ikametgâhı olma özelliğini hiç yitirmemiştir (Abdülkadir Özcan, “Edirne Vak’ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2003), C. 10, s: 446). Padişah ve maiyetinin İstanbul’a dönüşü, İstanbul şehrinin kültürel ve entelektüel mekân olma ve marka değerini tekrar kazandırmıştır (Bahar Deniz Çalış, “Ideal and Real Spaces of Ottoman Imagination: Continuity and Change in Ottoman Rituals of Poetry (Istanbul, 1453-1730)”, Phd diss, Middle East Technical University, 2004, 4).

Hanedanın bu büyük dönüşü ile İstanbul şehri, sarayın himayesi ve saray çevresindeki yeni yüksek sınıfın gayretleri ile elden geçirilerek güzelleştirilmiş, abideler restore edilmiş², mevcut suyolları yenilenmiş, yeni suyolları şehre kazandırılmış ve şehrin karşı karşıya olduğu yangın felaketine önlem almak üzere ilk kez itfaiye teşkilatı kurulmuştur³. Şehre ait açık mekânlar, büyük boyutlu olarak inşa edilen iki yüzden fazla çeşme ile vurgulanmış⁴, sonraki süreçte çeşmeler ve etrafları şehrin toplanma mekânları olarak şehir kültüründe tezahür etmiştir. Kısacası şehirde mimari açıdan bir şenlendirme politikası uygulanmıştır⁵.

Bu dönemi, siyasi erk ve seçkinler tarafından bilinçli olarak yapılan kent mekânına yönelik tasarımlar süreci ve kente ait mekânların siyasi erk tarafından bilinçli ve bir program dâhilinde tekrar elden geçirilmesi olarak değerlendirmek mümkündür. Yapılan tüm faaliyetler saray halkının ve saray etrafında oluşmakta olan maddi anlamda güçlü yeni yüksek sınıfın bir proje dâhilinde, şehre müdahalesi olarak okunabilir. Belki de bu müdahale, sarayın ve sarayın çevresinde kümelenen üst sınıfların kendi zevkleri ve dünya

.....

- 2 İstanbul şehrinin önemli anıtlarından olan Bizans'tan kalan surların, 1509 depreminden sonraki ilk restorasyonu, 1722 yılında III. Ahmed Döneminde gerçekleştirilmiştir. Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 177.
- 3 Godfrey Goodwin, İstanbul şehrinin olumlu anlamda dönüşümünde Sultanın katkısı bulunmadığını, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın III. Ahmed'i kaba zevklerinden uzaklaştırarak, mimarlıkta yeni ilgi odaklarına yönelmesini sağladığı tespitinde bulunmaktadır. Goodwin'in III. Ahmed'e ilişkin bu yargısı, gayet sübjektif olup metni bilimsellikten uzaklaştırmaktadır. Godfrey Goodwin, *a.g.e.*, s. 177-78.
- 4 Maurice Cerasi, XVIII. yüzyılda İstanbul'da çeşme enflasyonu yaşamasının nedenini şehrin idari sınırlar açısından büyümesine ve nüfusun artışına bağlamaktadır. Maurice Cerasi, "18. Yüzyıl Osmanlı Kenti", *Cogito* (1999/19), 206.
- 5 Celal Esad Arseven ve Doğan Kuban, XVIII. yüzyıl Osmanlı mimarlığı için diğer yüzyıllara göre özgünlüğünden uzaklaştığını ve dejenerasyona uğradığına ilişkin kişisel tespitlerini aşağıdaki eserlerinde ifade etmişlerdir. Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971), 17. Doğan Kuban, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 1954), 169-170.

görüşleri doğrultusunda şehirde tahakküm kurma kaygısı olarak da ifadelendirebilir⁶.

XVIII. yüzyılda İstanbul en önemli değişim, sur içinin yerine yeni iskân mekânlarının ortaya çıkması ve şehrin büyüyerek coğrafi sınırlarının genişlemesidir.

Bu genişleme dâhilinde, Boğaz ve Haliç kıyıları saray halkı ve dönemin idarecileri tarafından yeni konut alanları olarak tercih edilmeye başlanmıştır. Kentin hem iskân hem de mimari ifade anlamında değişimi, yoğun bir inşaat etkinliği ve yapılarda daha önce görülmemiş dekorasyon daha doğru bir ifade ile şaşaaaya neden olmuştur. (Hamadeh, 2010: 20) Tarihi yarımada dışında Boğaziçi ve Haliç kıyılarının yerleşim alanı olarak tercih edilmesi, adı geçen bu bölgeleri adeta aristokratik rezidans ve rekreasyon -Sadabad Kağıthane örneği- alanlarına çevirmiştir. Haliç ve Boğaz kıyılarının denizyolu ulaşımına imkân tanınması da yerleşimlerin kıyı kenarlarında toplanmasının da önemli bir etkidir.

Doğan Kuban, dönemin mimarlık ortamını aşağıdaki sözleri ile tanımlamaktadır.

“XVIII. yüzyılda zirveye ulaşan bu mimarlık ve kent ortamı XIX. ve XX. yüzyıllarda yavaş yavaş etkisini kaybetmiştir. Bu yerleşme özgün bir yaşam biçiminin asal bir ifadesi olarak eşsizdir”. (Kuban, 2000: 343)

İstanbul halkının XVIII. yüzyılda günlük yaşamına giren Sadabad, Kağıthane ve Boğaz kıyıları gibi alanların şehir yaşamında mekansal olarak var olması, İstanbul halkının günlük yaşamı için değişik bir deneyim olan mesire kavramını sokmuştur⁷.

.....

6 Şehrin yönetim tarafından elden geçirildiği, yenilenmeye tabii tutulan şehirlere, Avrupa’da ortaçağda bile rastlanmaktadır. Floransa şehri kent mekânları, kenti yöneten komün tarafından 1172 yılında bu anlamda tekrar elden geçirilmiş, mevcut durumun kalmasını savunan halka rağmen Roma surları terk edilmiştir. Henri Lefebvre, *“Mekânın Üretimi”*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2004), 141.

7 XVIII. yüzyılda Şam halkının günlük pratikleri ve eğlence anlayışları İstanbul halkı ile paralellik gösterir. Şamlı kadın ve erkekler, tıpkı İstanbullu hemcinsleri gibi şehrin bahçelerine aileleri ve arkadaşları ile mesireye giderler, bahçelerde gün boyu vakit geçirir ve eğlenirlerdi. James Grehan, *“Everyday*

XVIII. Yüzyıl İstanbul’unda Fiziksel Çevrenin Değişimine İlişkin Yapılan Yayınlar

Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında XVIII. yüzyıl İstanbul’unda fiziksel çevrenin değişiminin zihinsel arka planını anlamaya yönelik çok sayıda çalışma günümüzde yapılmaktadır. Bu çalışmaların birçoğunda ki genel eğilim, -güncelliğini yitirmiş bir bakış açısıyla- bu süreci Osmanlı’nın batıya elçi göndermesiyle batıyı ve batı yaşamını tanımasının sonucunda sosyolojik anlamda Osmanlı sarayında ve toplumunda oluşan batılılaşma (modernleşme) arketipi ile açıklamaya yöneliktir⁸.

XVIII. yüzyıl İstanbul’unun değişen fiziksel çevresini mimari bağlamında inceleyen Tülay Artan⁹ ve Shirine Hamadeh¹⁰ adlı araştırmacılar, bu dönüşüm sürecinin nedenselliğini anlamada, saray çevresinde oluşan yeni elitist sınıfın, şehre ilişkin pratikleri üzerinden çözümlenmeler yapma yoluna giderken Osmanlı arşivine ait belgeleri de değerlendirmişlerdir.

Bir başka araştırmacı Bahar Deniz Çalış, 2004 yılında Ortadoğu Üniversitesi’nde hazırladığı doktora tezinde¹¹ İstanbul’un fiziksel

.....

Life and Consumer Culture in 18th Century, (Seattle: University of Washington Press), 23.

8 Fuat Andıç ve Süphan Andıç, *Batı’ya Açılan Pencere: Lâle Devri* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006).

9 Tülay Artan, “Architecture As A Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus”, (Phd diss, Massachusetts Institute of Technology, 1989)

10 Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010). Selim Karahasanoğlu, Shirine Hamadeh’in XVIII. yüzyıl İstanbul’unda fiziksel çevrenin evrimi üzerine olan “Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul” adlı eseri için değişimci olma çabasına karşın geleneksel tarih yazımı paradigmasının (-ki bu paradigma dönemin zevk ve sefa içinde geçen gerileme dönemi olduğu-) yeniden üretimidir tespitinde bulunmaktadır. Selim Karahasanoğlu, “İstanbul’un Lale Devri mi?: Tarih ve Tarih Yazımı,” *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler*, yay. haz. D. Hut, Z. Kurşun, A. Kavas (İstanbul, 2011), 432.

11 Bahar Deniz Çalış, “Ideal and Real Spaces of Ottoman Imagination: Continuity and Change in Ottoman Rituals of Poetry (Istanbul, 1453-1730)”, (Phd diss, Middle East Technical University, 2004)

çevresinin değişiminin nedeninde elitist sınıfın edebiyatla olan bağına dikkat çekmiştir. Çalış'a göre, XVIII. yüzyılda Osmanlı Sarayına rahatça ulaşan marjinal sufi gruplarının etkileri ile düzenlenen Şehrengiz meclislerinde şehir kavramı konu edilmiştir. Bu meclislere katılan saray erkânı ve saray çevresindeki yüksek sınıf, meclislerde idealize edilen şehir mekânı benimsenmiş ve İstanbul şehri tıpkı Nedim'in şiirlerinde tanımlanan kent kimliğine bürünmüştür.

XVIII. yüzyıl İstanbulundaki fiziksel çevrenin evrimi yazımında, Can Erimtan'ın¹² tespiti olan ve Selim Karahasanoğlu tarafından da aktarılan anakronizm gözden kaçırılmamalıdır. Anakronizm; literatürdeki Versay- Sadabad arasındaki bağ ya da diğer bir deyişle Sadabad'ın Versay Sarayının küçük bir kopyası olduğu yargısıdır. Kâğıthane de bugün ancak temelleri kalan Sadabad Sarayı, Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed'in Versay Sarayını ziyaretinden altmış yıl sonra yapılmıştır. Son yapılan çalışmalar, geçen sürenin, replika Versay Sarayı'nın yapımı için çok uzun olduğu ve yapıdaki Fransızdan daha çok Safevi sarayları etkisi olabileceği yönündedir. (Karahasanoğlu, 2011:433-34)

XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Fiziksel Çevrenin Evrimi Sonucunda Şehrin Yeni Kamusal Alanları: Meydan Çeşmeleri ve Çeşme Meydanları

Dünya şehircilik tarihinde meydanlar¹³, genel anlamıyla şehrin kültürünü simgeleyen, tasarımında önemli işlevleri barındıran itibar mekânları olup, şehir aidiyeti bilincinin yeşerdiği ve geliştiği alanlardır. Roma İmparatorluğu döneminden beri Avrupa kentlerinin önemli bir bileşeni olan şehir meydanlarına, İslam kentlerinde ise birkaç istisna dışında rastlanmaz¹⁴.

.....

¹² Can Erimtan, "Ottomans Looking West?: The Origins of the Tulip Age and Its Development in Modern Turkey" (London and New York: I.B.Tauris), 2008.

¹³ *Meydan*: Halkın toplandığı, çoğu binalarla, ağaçlarla ya da doğal engellerle çevrili düz, açık ve geniş yer; alan. Şehir meydanları; tarihsel süreçte farklı kültürlerde, Agora, Forum, Plaza, Campo, Piazza, Grand Place gibi terimlerle adlandırılmıştır. Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, (İstanbul: Yapı Yayın, 2005), 320.

¹⁴ İslam kentlerindeki nadir meydan örnekleri için Safeviler Devrinde İran'da inşa edilen Nakşi Cihan Meydanı verilebilir.

Osmanlı şehri, genel anlamıyla kültürel ve fiziksel özellikleri ile İslam şehirleri ile benzerlik gösterir. Doğan Kuban, İslam şehirlerinde meydan olgusunun olmamasını, İslam toplumunun kendine özgü dokusuna bağlamaktadır. İslam şehrinde, sosyal yaşamın cami ve çarşı ekseninde şekillendiğini, büyük kalabalıkların cami avlularında buluştuğunu, caminin İslam şehrinin forumu¹⁵ ve İstanbul'un da İslam şehirlerindeki bu uygulamanın bir örneği olduğunu ifade etmektedir. (Kuban, 1998: 157) İstanbul'un, M.S. IV. yüzyılda Konstantinopolis adıyla başkent yapılmasından itibaren, Türklerin kenti aldığı XV. yüzyıla kadar geçen süre içinde siyasi erk tarafından bilinçli olarak tasarlanmış ve planlanmış meydanlar¹⁶ (forumlar) inşa edilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Konstantinopolis forumları, genel anlamda sütunlu galeriler ile çevrilerek sınırları çizilmiş, forumun tam ortasına bazen bir çeşme veya kaide üzerinde yükselen imparator heykelleri yerleştirilmiştir. (Kuruyazıcı, 2011: 661)

Kentin Türkler tarafından alındığı dönemde, mevcut forumlar ve forumu çevreleyen yapılar, saldırılar ve yoksulluk nedeniyle harap hale gelmiş olsa da Osmanlı İstanbul'unda, forumlar (Atmeydanı örneğinde olduğu gibi), uzun yıllar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Siyasi erk tarafından mimari alanda İstanbul'a XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İslam ve Osmanlı şehri imajı kazandırma çabaları, özellikle külliyeleyle üst noktaya ulaşmıştır. İlginçtir ki, bu külliyelelerde (Beyazıd Külliyesi-Theodisus Forumu) Bizans İstanbul'unun forumlarının aksında inşa edilmiştir.

Şehrin mimarlık repertuarına en erken XV. yüzyılın son çeyreğinde birlikte katılan külliyeleler¹⁷, geniş iç ve dış avluları, farklı birçok

.....

¹⁵ *Forum*: Eski Romalılar zamanında, kentlerde kamu işlerini konuşmak için halkın toplandığı, çevresinin anıtsal kamu binaları ve kolonlarla çevrili olduğu meydandır. Yunanlıların agorasının karşılığıdır. Doğan Hasol, *a.g.e.*, 174.

¹⁶ Konstantinopolis'in meydanları (forumları): Augustion, Konstantinus, Theodosius, Arcadius ve Bous. İbrahim Sağlam, "Yeni Başkentinde Bizans Nea Roma, Constantinople" (Ders Notu, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2013), 15-23.

¹⁷ İstanbul'un ilk külliyesi, Fatih Sultan Mehmet tarafından 1463-1470 yılları arasında Havarion Kilisesi temel kalıntıları üzerine yaptırılan Fatih Camii Külliyesidir. Nuh Yılmaz, "Fatih Mosque Complex (Fatih Külliyesi)"

ihtiyaca cevap vermeleri ve büyük kalabalıkları bir araya toplayabilme, bireyi ezen ihtişamları gibi birçok özellikleriyle İstanbul şehrinin meydan ihtiyacına cevap veren yapı kompleksleri olmuşlardır.

Avrupa ya da kolonizasyon sürecindeki Güney Amerika şehirlerinde olduğu gibi yerel yönetimler tarafından bilinçli ve bir plan dâhilinde oluşturulan perspektifli meydanlara İstanbul şehrinde rastlanmaması nedeniyle birçok araştırmacı tarafından Osmanlı İstanbul'u meydansız şehir olarak tanımlanmıştır¹⁸. Gürhan Tümer, Osmanlı İstanbul un'da meydan kültürü olmadığı ve Osmanlı İstanbul'unun meydansız bir kent olduğu yaygın savını aşağıdaki gibi yorumlamaktadır:

“Bütün bunlara karşın, Müslüman Osmanlı'nın başkenti olan bu dünya kentinin, meydanlardan yoksun bir kent olduğuna ilişkin söylem sürmektedir. Bence bu söylem, hem doğrudur, hem de yanlıştır. Doğrudur, çünkü Müslüman İstanbul'da, Batı'da olduğu gibi, çeşitli etkenleri dikkate alarak, “city beautiful” anlayışı ya da başka birtakım ilkeler doğrultusunda tasarlanıp inşa edilmiş bir meydanın bulunmadığı bellidir. . . Hippodrom ise, Osmanlılar tarafından oluşturulmamıştır; onların hazır buldukları bir meydandır. Ama öte yandan, o söylem yanlıştır, en azından biraz abartılıdır; çünkü Osmanlı İmparatorluğu zamanında, o hazır meydan, oldukça yoğun bir biçimde kullanılmıştır. (Tümer, 2007: 22)

XVIII. yüzyıl İstanbul'unda, fiziksel çevrenin evrimi aşamasında, dönemin ruhuna uygun olarak değişen mimari yaklaşımlar çerçevesinde şehrin önemli noktalarına, şehre batılı kentler havası veren ve geleneksel çeşme tipolojisinden ayrılan büyük boyutlu, taş malzemeli dört yüzlü çeşmeler yapılmıştır. Bu yapılar, şehrin yeni bir karakter kazanmasında ve historioyografik açıdan şehir mekânlarının tanımlanması açısından önemlidir.

.....

Encyclopedia of Ottoman Empire, ed. Gabor Agoston and Bruce Masters (USA: Infobase Publishing, 2009), 216.

18 Seza Sinanlar Uslu tarafından 2001 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde hazırlanan yüksek lisans tezinde; İstanbul şehrinde Batılı anlamda meydan(ların) olmadığı fikri, özellikle Atmeydanı, bağlamında ele alınarak bu yaklaşımın geçerli olmadığı savunulmuştur. Seza Sinanlar, “Atmeydanı as a Public Square in Ottoman İstanbul”, (M.A. diss, Bogazici University, 2001).

Fot. 1⁹: III. Ahmed Çeşmesi (1729) Fot. 2⁰: Tophane I. Mahmud Çeşmesi (1732)

Dört yüzlü çeşmeler, şehrin meydan olarak da değerlendirilebilecek açık alanlarında yapılmışlardır. Etrafı açık ve dört yönden algılanabilen bu çeşmeler, çevresinde dolaşılabilen yapılar olmasından dolayı mekân etkisi yaratmış, gündelik yaşamda ve mimarlık tarihi yazımında “*Meydan Çeşmeleri*” olarak tanımlanmıştır. Ancak bu çeşmelerin yapıldıkları alanların, dönemi içerisinde şehir meydanları olarak tanzim edilmediklerini, çeşmelerin yapılması ile bu alanlarda kendiliğinden ve müdahalesiz oluşan meydan kültürünün geliştiği ve bunların çeşme meydanı olarak tanımlanması İstanbul’daki meydanlar açısından vurgulanması gereken önemli bir noktadır.

Meydan çeşmelerinin mimarlık tarihimizde İstanbul şehrine ait mekânlar olarak yer alması, 400 yıllık bir geçmişe dayanır. Çeşmelerin etrafında gelişen İstanbul Meydanları da, XVIII. ve XIX. yüzyılda Tophane Kılıç Ali Paşa Camii, Topkapı Sarayı gibi anıtsal ve simge yapılarla homojenleşmiş ve sosyal faaliyetlerin yoğunlaştığı donatılar ve canlı organizmalardır²¹.

Meydan çeşmelerinin, Osmanlı mimarlık tarihi ve pratiğinde, sadece İstanbul için tasarlanmış ve üretilmiş bir yapı türü olduğu gözden kaçırılmamalıdır. İstanbul’un dışında başka hiçbir Osmanlı

.....

19 Library of Congress, Abdul Hamid II Album, LOT 9515, no. 23

20 <http://www.eskiistanbul.net/semtler/resimler/2rumeli/tophane-tunel-sishane/Tophane-cesmesi-2.jpg>

21 Meydan çeşmeleri ve etrafında oluşmuş çeşme meydanları, günümüzde geçmişteki işlevini yitirmiş, eski şenlikli hallerinden eser kalmamıştır.

şehrinde meydan çeşmesi uygulamasına rastlanmaz. İfade edilen özgün durum, çeşmelerin patronajlarının saray ve saray çevresindeki elitist çevre olması nedenlidir. Bu toplumsal sınıf, yaşadıkları fiziksel çevreyi değiştirme kaygısı ile yeni mimarlık ürünlerinin üretilmesinde başat rol oynamışlardır. İstanbul dışında meydan çeşmesinin tek örneğine Kahire de rastlanır. Kahire'nin en işlek caddesi Al-Muizz Lideenillah Caddesi'nde bulunan Abd-al Rahman Kathkuda Sebili²² meydan çeşmesi, kategorisinde değerlendirilebilir. Ancak bu çeşme, tasarım olarak İstanbul'daki meydan çeşmelerine benzemez. İstanbul çeşmeleri ile tek ortak noktası XVIII. yüzyıla tarihlenmesidir.

XVIII. yüzyılda yeni bir yapı türü olarak ortaya çıkan meydan çeşmelerinin dolayısıyla İstanbul çeşme meydanlarının üretimi süreçleri, kent tarihi içerisinde kamusallaşma açısından nasıl bir okuma pratiği içerdiklerini algılamak ve meydan çeşmeleri ile toplumsal ve kültürel pratiklerin arasındaki ilişkinin tespiti, metnin bundan sonraki inceleme alanları olacaktır. Metinde hedeflenen; meydan çeşmelerinin de tıpkı kahvehaneler, bozahaneler, meyhaneler kadar güçlü olmasa da erken modern dönem ve modernleşme sürecinde kamusallaşma olgusunun yaşandığı mekânlar olduğu kurgusuna varmaktır.

.....

22 Abd-al Rahman Kathkuda Sebili, 1744 yılında Memlük Emiri Abd-al Rahman Kathkuda tarafından yaptırılmıştır. Üç yüzlü yapı iki katlı olup, alt katı sebül üst katı ise erkek çocuklar için *sıbyan mektebi* olarak tanzim edilmiştir. Yani çeşmenin iki işlevi vardır; birincisi halkın su gereksinimini diğeri ise eğitim ihtiyacını karşılamaktır. Mimarlık tarihçileri tarafından sebül, Memlük ve Osmanlı sanatının muhteşem birleşimi olarak tanımlanmıştır. Paula Sanders, "Creating Medieval Cairo, Empire, Religion and Architectural Presentation in 19th Century", (Cairo: The American University in Cairo Press, 2008), 110. Kristof Kolomb'un Amerikayı keşfinin dört yüzüncü yıldönümü kutlamaları nedeniyle 1893 yılında Chicago'da düzenlenen World's Colombian Exposition adlı fuara, İngiliz işgali atındaki Mısır'da katılmıştır. Mısır pavyonunda, Kahire Caddesi'ndeki (günümüzdeki ismi Al-Muizz Lideenillah Caddesi), mimari yapıların replikası sergilenmiştir. Yirmi adet replikanın içinde Abd-al Rahman Kathkuda Sebili Replikası da bulunur. Paula Sanders, *a.g.e.*, s: 109. Ray Hanania, *Images of America Arabs of Chicogoland*, (San Francisco: Arcadia Publishing, 2005), 10.

Meydan Çeşmelerinin Osmanlı Historiografyasında Zihinsel Arka Planı / Çeşmelerin Mekânsal Çözümlemesi

Meydan Çeşmelerinin Mimari Eleman Olarak İstanbul Mimari Envanterinde Yer Almasını Hazırlayan Pratikler Nedir?

XVIII. yüzyıl İstanbul mimarlığında geleneksel çeşme tipolojisinden farklı olarak dört boyutlu olarak tasarlanan meydan çeşmeleri, gündelik yaşamın gerçekleştiği, gün boyu insani ilişkilerin kurgulandığı ve sürdürüldüğü şehir mekânları olup, İstanbul da artık yeni bir mimari dilin oluşmaya başladığını da gösteren mimari ürünlerdir.

Meydan çeşmelerinin mekânsal tarihi yazılırken, öncelikle meydan çeşmelerinin kimin için tasarlandığı ve üretildiği sorusuna cevap aranmalıdır. Bu yeni mimarlık ürününün; üretimi saray için, saray etrafında kümelenmiş elitist sınıf için, ya da sıradan halk için mi yapılmıştır? Çeşmelerin birincil işlevi su ihtiyacını karşılamak olduğundan ilk aşamada, halkın gündelik su ihtiyacını karşılamak için yapıldığı düşünülür.

Restoratör Mimar Ahmet Selbesoğlu, meydan çeşmelerinin Osmanlı mimarlığında yeni bir ürün gamı olarak yer almasını, İslam da heykel yasağının olması nedeniyle şehre heykel yerleştiremeyen ancak belli başlı noktalarda "görsel merkez faktörünü hisseden" grupların bu ihtiyacının çerçevesinde ortaya çıktığını ifade etmektedir. (Tansuğ, 2010:313) Ancak bu yaklaşım, meydan çeşmelerinin ortaya çıkışındaki süreci ve koşulları kolaycı bir düşünce alt yapısında toplamasından dolayı eksik kalmaktadır. Sorunun cevabı, XVIII. yüzyıl Osmanlısının zihin dünyasında gizlidir. Klasik ifadeli çeşmelerin dönüşümü olan meydan çeşmelerinin üretim ihtiyacı, süreci ve mimarlık envanterine katılmış olması tamamen Osmanlı toplum yapısının özel anlamda da sarayın ve yeni elitisit sınıfın değişen dünya, kamusal yaşam algısı (doğanın aracı olarak kullanılarak kamusallaşma -mesire, hasbahçe olgusu), farklılaşan mimari tercihleri daha da doğrusu fiziksel çevreye kendi zevkleri bağlamında müdahale istekleri ile ilintilidir.

Meydan Çeşmelerinin Günlük Yaşam Bağlamında Mekânsal Çözümlemesi

Türk açık havada, sokaklarda, meydanlardaki çeşmelerin altında ve çarşının dükkânlarında müsait olduğu zamanlarda kahvesini içer, sigarasını tellendirir... (Crawford, 2006: 48-49)

Yukarıdaki cümleler, XIX. yüzyılın sonunda İstanbul'a gelmiş Amerikalı yazar Francis Marion Crawford'a²³ aittir. Crawford, İstanbul'un günlük yaşamını anlattığı eserinde²⁴, İstanbul halkının yaşamsal kodlarını aktarır. Yazar cümleleri ile, İstanbul da ki sokakların, çarşıların yanı sıra çeşmelerin etrafında da vukuu bulan kamusallaşma olgusuna dikkat çekmektedir. Crawford'un yukarıdaki satırları, İstanbul'a gelen yabancı seyyah ve ressamların eserlerinde halkın gündelik yaşam pratiklerini aktarmada sıklıkla çeşmeler ve etraflarını seçmeleri, bu alanların İstanbul'un fiziksel çevresindeki önemli sosyallik alanları olduğunun işaretidir.

Fransız felsefeci Henri Lefebvre²⁵, çalışmalarında mekân kavramı üzerinde dururken, mekânın toplumsal yönünü irdeler ve her üretim tarzının kendine has mekânlar ürettiğini belirtir. Lefebvre'nin mekâna ilişkin saptamalarında; gündelik hayatın bize çok aşına gelen, ancak oldukça gizemli ve karmaşık olduğunu söylediği yapısının

.....

²³ Francis Marion Crawford (1854- 1909), İtalyan asıllı Amerikan yazardır. Çok sayıda edebi metne imzasını atmıştır. Kapsamlı bir biyografisi James Hanna Pease tarafından 2011 yılında kaleme alınmıştır. James Hanna Pease, *Romance Novels, Romantic Novelist. Francis Marion Crawford* (USA: Author House, 2011).

²⁴ Francis Marion Crawford'un yukarıda ifade edilen eserin özgün ismi Constantinople olup basım tarihi 1895 yılıdır. 1890 yıllarda İstanbul'a gelen Crawford, İstanbullu ve halkını Oryantalist gezginlerin klişelerinden uzak kendine özgü bakış açısıyla tasvir etmiştir. Kitabında kullandığı görseller ise dönemin ilüstratörlerinden Edwin Lord Weeks'e aittir. Francis Marion Crawford, *Constantinople*, (Newyork: Charles Scribner's Son, 1895).

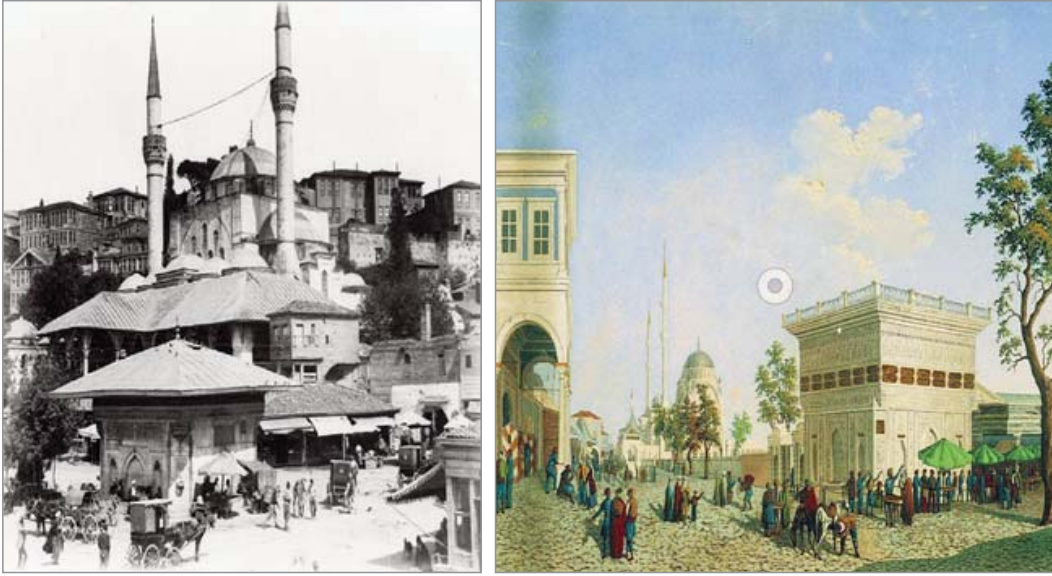
²⁵ Henri Le Febvre (1901- 1991) Fransız sosyolog ve felsefecisidir. Lefebvre, çalışmalarında kentsel mekan konusunu toplumsal analiz anlamında ele almış, mekanı toplumsal ilişkiler anlamında çözümlemeye çalışmıştır. M. Bonta, "Lefebvre Henri," *A Dictionary of Continental Philosophy*, ed. John Protevi (USA: Yale University Press, 2006), 356-7

en somut haliyle, toplumsal bir süreç olan mekân üretiminin analizi sayesinde anlaşılabilirliğini göstermiştir. Lefevbre'nin mekânsal çözümleme ve gündelik hayat arasında kurduğu düşünce alt yapısı doğrultusunda, meydan çeşmelerinin mekânsal çözümlemesini çeşmelerin çevresinde gelişen gündelik hayat okumasıyla yapmak mümkün görünmektedir.

Lefevbre, kentsel mekânı; mekânsal pratik, mekânın temsili ve temsili mekân olmak üzere üç aşamada çözümlemektedir. Bir toplumun mekânsal pratiği kendi mekânını yaratır. (Lefevbre, 2014: 67) Mekânsal pratik olarak; klasik çeşmelerin XVIII. yüzyılda farklı bir formatı olarak tasarlanan meydan çeşmelerinin, saray ve saray çevresinde kümelenen yeni elitist sınıfın birbirleri ile geçmiş yüzyıllara göre farklı kurguladıkları toplumsal ilişkilerinin üretimi olduğu tespiti yapmak mümkündür. Mekânın temsili açısından meydan çeşmeleri, saray halkı ile elitist sınıfın birbirleri ile uzlaşmasının ürünüdür. Bu uzlaşma sonucunda da her iki grupta mekânın temsili anlamında iktidar ve bilgileri sayesinde ve ortak zevkleri doğrultusunda XVIII. yüzyıl İstanbul'unun fiziksel çevresini biçimlendirmişlerdir. Temsilin mekânında ise meydan çeşmeleri ile çeşme meydanlarında, gündelik hayatın işleyişi mekânın nasıl temsil edildiği göstergesine ulaşılabilir. İnsanlar eylemleri ve bu eylemlere eşlik eden imgeler ve semboller aracılığıyla çeşmeler etrafında vuku bulan olayların hem yazarı hem de oyuncusu olurlar. Ancak yazarlık ve oyunculuk iktidarın onayladığı davranış modelleri şeklinde şehrin tarihinde yerini almıştır.

Genel anlamıyla mekân; insanları birleştiren veya ayıran, etkinlikleri organize eden, düşünce ve duyguları pekiştiren ya da değiştirebilen veya denetim altına alan bir yapıdır. (Taşcıoğlu, 2013: 29) Şehir mekânları, bir önceki tanımını tamamıyla kapsadığı gibi, şehrin gündelik yaşam kültürünün orta yerinde de yer alır. Sadece işlevsel yanları ile değil, taşıdıkları simgesel, göstergesel kodlar ile kentin yansımaları, yeniden üretimi dönüşümünde merkezi rol oynarlar. (Aytaç, 2007:200) XVIII. yüzyıl İstanbul'unun fiziksel çevresinde meydan çeşmeleri de şehir mekânları olarak tezahür eder. Bundan dolayıdır ki meydan çeşmelerinin, İstanbul yaşamında dönüştürücü, simgesel etkisi vardır. Bu dönüşümü dolayısıyla meydan çeşmelerinin mekânsal çözümünü dönemi içerisinde yapılmış gravürler, yağlıboya tablolar,

fotoğraflar, seyahatnameler, anılar, arşiv belgelerinden okumak mümkün görünmektedir. Ancak meydan çeşmelerinin mekân çözümlemesi için yapılacak araştırmalarda kullanılacak sanat eserlerinin egzotik ifadeleri göz önünde tutulmalı tespitler bu yönde yapılmalıdır.

Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi²⁶ Tophane Çeşmesi²⁷

...Çeşmeler, geniş bir çatısı ile suya gelenleri güneş ve yağmurdan korur ve çeşme duvarlarını geniş bir gölgeye boğar. Duvarları; kitabe her çeşit tezeyinat çiçekler ve beyitlerle örtülüdür. Böylelikle bu alelade, bu dört köşe kutucuk nev-i şahsına münhasır heybetli bir kisveye bürünmüştür. Bazı çeşmeler, bütün bir mahallenin şahdamarı mesafesindedir. Ve eski basma resimlerde mesela Tophane Çeşmesi etrafındaki beşeri faaliyet ve kaynaşmanın alaka verici hatlarını görürüz²⁸... (Tanışık, 1943: 13)

.....

26 Library of Congress, Abdul Hamid II Album, LOT 9515, no. 7

27 Tuval üzerine yağlıboya tekniğinde olup eserin sanatçısı Pierre Guess'dir. Eser, günümüzde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi koleksiyonunda bulunmaktadır.

28 Yukarıdaki satırlar Avusturya asıllı mimar mühendis Wilhelm Schütteye aittir. Wilhelm Schütte II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye 'ye gelmiş, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde şehircilik tarihi dersleri vermiştir. Ayrıca Bruno Taut, Clemenzs Holzmeister ve Ernst Egli ile birlikte 1920'li yıllardan 1940'lara kadar erken cumhuriyet sürecinde Türk mimarlığının başat aktörleri olmuştur.

Yukarıdaki satırlar ve görsellerde, meydan çeşmeleri çevresinde gelişen kamusallaşma, dolayısıyla akışkan Osmanlı günlük yaşamı konusunda ipuçları veren önemli ifadeleri yakalamak mümkündür. Meydan çeşmeleri etrafında çeşmelerin- bütünleştirici ve toplayıcı yönü- (bu ifade Mimar Cengiz Bektaş'tan alınmış özgün vurgudur) altında İstanbul halkı karşılaşır, iletişime girer karşılıklı üretimde bulunurlar. Kavrayıcı, bütünleştirici ve günlük yaşama referans veren yönü araştırmacılara, günümüzde ve gelecekte tarihi mekânsallaştırma olanağı sunmaktadır. Meydan çeşmelerinin etrafında sıradan insanların günlük pratiklerinden ilki su ihtiyacını karşılamak olup daha sonra devreye kamusallaşmaya ilişkin başka parametreler girmektedir.

Pazar ve toplanma mekânı olarak şehirde tezahür eden meydan çeşmeleri dolayısıyla çeşme meydanlarında, bireylerin sosyallik biçimleri de muhtemelen sokak adabına uygun olmalıdır. Bireylerin sergiledikleri performanslar mekânın tabiatı ile orantılı olup, toplumsal denetim nedeniyle birey, hal ve davranışlarını sınırlamaktadırlar.

XVIII. yüzyılda, meydan çeşmeleri ve meydanlar, saray halkı ve Osmanlı toplumundaki elitist sınıfın zihinsel fırtınasının sonucunda üretilmesine rağmen, bu sosyal alanlarda ifade edilen toplumsal sınıfın varlığını görmek mümkün değildir. Meydan çeşmeleri ve çeşme meydanları orta ve alt sınıfın kamusal görünürlülüğünün yaşandığı şehir mekânlarıdır. Bu nedenle İstanbul'un sosyolojik katmanlarını ve mimarlık tarihini yazacak çalışmalarda, meydan çeşmeleri ve çeşme meydanları, tıpkı kahvehaneler gibi göz ardı edilmemesi gereken şehre ait mekânlardır.

Meydan çeşmeleri ve çeşmelerin oluşturduğu meydanlarda bir araya gelen kişiler, tesadüfî veya bilinçli olarak buluşmuş olabilir. Her iki durumda, sosyal kültürel deneyimlerin oluşmasını, ayrıca da ayaküstü sohbetlerin gerçekleşmesini sağlar. Ancak bu ayaküstü sohbetlerin iktidar tarafından tehlike teşkil edip etmediği, bu minvalde devletin önlemleri ve çeşmelerin etrafında vukuu bulan adli olaylara ilişkin veriler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konuya ilişkin

.....

Murat Gül, "*Emergence of Modern Istanbul: Transformation and Modernisation of a City*", (London and Newyork : I. B. Tauris Publication, 2009), 87.

yapılacak belgelerin bulunmasına ve bu belgelerin yorumlamasına ihtiyaç duymaktadır.

XVIII. ve XIX. yüzyılda İstanbul'a gelen oryantalist ressamların²⁹ ile yabancı seyyahların eserlerinden meydan çeşmeleri ve çeşme meydanlarının etrafındaki eril cinsiyetçi yönü görmek mümkündür. Bu mekânlardaki kamusal alan olgusuna dair tartışmalar yapılırken tek taraflı cinsiyetçilik gözden kaçırılmamalıdır. Habermas'ın herkese açık kamusal alan vurgusu; XVIII. yüzyıl İstanbul undaki meydan çeşmeleri ve meydanlarda farklı sınıflara mensup erkekler dünyası olarak zuhur etmektedir. Ancak burada mesire alanlarındaki meydan çeşmelerinde- Küçüksu Meydan Çeşmesi- örneğinde olduğu gibi kadınların toplanabildiği gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Bu sınırlı sayıdaki örnek, XVIII. yüzyıl İstanbul kadının ne derecede kamusallaşabildiğine dair yegâne örnektir. Bu erişilememezliğe ve uzaklığa rağmen İstanbul şehrinin erkekleri, meydan çeşmeleri etrafında

.....

29 Bu dönemde İstanbul'u ziyaret eden ve eserlerinde İstanbul manzaraları özellikle meydan çeşmelerini çalışan ressamların başlıcaları içinde Antoine-Ignace Melling, Willam Henry Bartlett ve Thomas Allom gelir. Antoine-Ignace Melling (1763-1831); seyyah, ressam ve mimardır. 1785 yılında İstanbul'a gelmiş ve III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'ın emrinde çalışmış, birçok yapının restorasyonunu yanı sıra gravür tekniğinde çok sayıda İstanbul manzarasına imzasını atmıştır. Suraiya Faroghi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (Newyork and London: I. B. Tauris, 2005), 233. William Henry Bartlett (1809-1854), İngiliz ressam ve gravür sanatçısıdır. Brief Memory adlı kitabından Ağustos 1837 Mart 1838 tarihleri arasında İstanbul da kaldığı tespit edilmektedir. İstanbul'da kaldığı sürede İstanbul manzaralı konulu seksen üç adet gravür hazırlamıştır. Miss Julie Pardoe'nun 1838 yılında Londra'da basılan "The Beauties of Bosphorus adlı ünlü kitabındaki çizimler, William Henry Bartlett'a aittir. Hussein I. El- Mudarris ve Olivier Salmon, *Romantic Travel Through Bartlett's Engravings from Europe to the Middle East, (Aleppo (Syria) : Ray Publishing and Science, 2007), 15-16.* Thomas Allom (1804-1872) İngiliz asıllı olup 1836-38 aralığında İstanbul'da bulunmuştur. Robert Walsh ile birlikte "Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor" adlı 1839 yılında iki cilt halinde Londra'da basılan kitabı resmetmiştir. Ahmet Kamil Gören, "Eyüp Sultanı Betimleyen Betimleyen Azınlık Levanten ve Yabancı Ressamlar", III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler, (28-30 Mayıs 1999), (İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi Yayını, 2000), III.

edindikleri bilgi ve deneyimleri şehrin kadınları ile karı kocalık veya akrabalık ilişkileri aracılığıyla aktarabilmelerinin olasılığı vardır.

Meydan çeşmeleri, eklektik yapılarına karşın batıyla ilişkiler sonucunda gelişmiş özgün tasarımlarıdır. XVIII. yüzyıl Osmanlı mimarlığında gerek tasarım gerekse süsleme açısından genel çeşme tipolojisinden farklı ancak özgün bir düzenleme olan meydan çeşmelerinin görsel dili ne Almanca ne Fransızca ne de İtalyancadır. Çeşmelerin görsel dili Osmanlıcadır. (Ödekan, 1997: 58) Bu durumda, meydan çeşmelerini Osmanlı toplumunun içselleştirmesini kolaylaştıran bir yöndür.

Meydan Çeşmeleri, bazen de iktidarın gücünü ve şaşaasını gösterdiği teatral havanın hâkim olduğu şehir mekânları olarak şehirleşme tarihinde yerini almışlardır. Yukarıdaki görsel³⁰ Osmanlı Sarayının önemli ritüellerinden biri olan Selamlık Alayı³¹'na

.....

³⁰ Tuval üzerine yağlıboya tekniğinde olup eserin sanatçısı François Dubois'dir. Günümüzde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi koleksiyonunda bulunmaktadır. François Dubois, tarihi konulu resimler ve portreleriyle ün kazanmış Fransız Okulu ekolüne mensup XIX. yüzyıl sanatçısıdır. Aysel Çötellioglu, "İstanbul'un 100 Ressamı" (İstanbul: Kültür A.Ş. Yayını, 2009), 23.

³¹ Selamlık Alayı (Selamlık Resmi Âlisi), cuma namazında padişahlar için yapılan merasimin adıdır. Cuma Alayı da denir. Ebru Baykal, "Osmanlılarda Törenler" (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2008),66.

ilişkindir. III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Bab-ı Hümayun'un karşısında yer aldığı dolayı, Ayasofya, Topkapı Sarayı ile birlikte bu olaydaki dekorlardan biridir. III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve çeşme meydanı, XIX. yüzyıla ait belgesel niteliğindeki bu görselde, saray halkının ve idari sınıfın temsil edildiği şehir mekânı olarak tanımlanmıştır.

Yapılaşmış çevrenin müdahale edilebilir bir olgu olduğu bilinci de XVIII. yüzyılda gelişmiştir. (Cerasi, 1997: 37) Bu düşünce yapısının en önemli örneklerini, Sadabad ve Kağıthane teşkil eder. Adı geçen bu yerlere su kenarında yalılarla çeşitli su oyunlarının gerçekleştiği çeşmeler yapılmıştır. Görüleceği üzere Osmanlı kültürünün su ile olan sıkı bağı geçmiş yüzyıllara göre azalmamış, iskân bağlamında da ifadelenmiştir. Yüksek kasnaklı ve kubbeli meydan çeşmelerinin yoğun bezemeli cepheleri ile çeşmeler içinden sular akan küçük köşklere benzetilmiştir. Sultanahmed III. Ahmet Çeşmesi'nin batı yüzündeki yazıtta "Kevser yanına gûyâki kasr ittin bina" (Kevser ırmağı yanında yapılan kasır) ifadesinin olması da bunun bilinçli olarak meydan yapılarında uygulandığını göstermesi açısından önemlidir. (Şahin, 2008:179)

Son Söz Yerine

XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren İstanbul'da Osmanlı mimarlık repertuarına ilk kez giren ve İstanbul şehrine özgü olan dört yüzlü etrafında dolaşılabilen abidevi meydan çeşmeleri yapılmış ve bu çeşmeler İstanbul'u süslerken, şehre Avrupa kentleri havası da katmıştır.

Meydan çeşmeleri, Osmanlı'nın değişen dünya algılayışı sonucunda tasarlanmış, uygulanmış ve İstanbul da kentsel mekânlar olarak yerini almış mimari yapılarıdır.

Meydan çeşmelerinin ortaya çıkışında en önemli etkenler; değişen gündelik yaşam pratikleri, Batı'dan esen esintiler sonucuyla Osmanlı mimarlığına giren yeni üsluplar (barok, rokoko gibi), en önemlisi de saray erkânı ve yeni oluşan elitist sınıfın yaşadıkları fiziksel çevre ile olan bağları ve çevreyi değiştirme kaygılarıdır.

Çeşme meydanlarının çevresinde günlük yaşama ilişkin pratikler görülürken, İstanbul halkı da çeşme meydanları aracılığıyla kamusallaşma ihtiyacını gidermişlerdir.

XVIII. yüzyılın görkemli meydan çeşmeleri ve çeşme meydanları günümüz İstanbul'unda, canlılığını yitirmiş ve kamusallaşmanın yaşanmadığı şehir mekânları olarak tezahür etmektedir. Ne yazık ki İstanbul tarihi için folklorik ve nostaljik malzeme haline dönüşmüştür. Şehir belleğinden silinmemek için zamana, vandalizme ve her türlü zorluğa direnen bu yapılara, gerek yerel yönetimler gerekse sivil toplum kuruluşları ve akademik çevreler tarafından gereken önem verilmelidir.